

Nationell biblioteksstrategis genomlysning av pliktlagstiftningen och den norska modellen

Nationell biblioteksstrategi har i sitt arbete uppmärksammat på att Sveriges pliktlagstiftning inte är anpassad utifrån dagens efterfrågan och medielandskap. Norge däremot ligger i framkant inom detta område. Den norska pliktlagen grundades 1989, med syfte att säkerställa det inhemska kulturarvet uttryckt genom allt publicerat material för framtiden och samtiden, och reviderades senast 2016.

Den norska modellen

Norges nationalbibliotek var ursprungligen en del av universitetsbiblioteket i Oslo. Sedan 1989 är de en självständig myndighet som samverkar med landets universitets- och högskolebibliotek genom till exempel ett konsortium samt som samordnare av hela pliktbiblioteksorganisationen. Nationalbiblioteks verksamhet bedrivs på två platser i landet: i Oslo och Mo i Rana med olika inriktning. I Oslo bedrivs framför allt den publika verksamheten och Mo i Rana sköter bevarandet, fjärrlån och digitalisering. Placeringen i Mo i Rana är regionalpolitiskt vald. Nationalbiblioteket har ca 450 anställda, varav ungefär hälften arbetar i Mo i Rana.

Den reviderade norska pliktlagen omfattar idag allt tryckt, audiovisuellt och nätpublicerat material.

I Norge sorterar hela biblioteksverksamheten under Kulturdepartementet. De befinner sig fortfarande i en övergångsfas efter revideringen och inväntar bland annat instruktioner från departementet kring hanteringen med de digitala tryckförlagorna som ska inkluderas tillsammans med de tryckta publikationerna, vilket innebär att nationalbiblioteket framöver inte kommer att behöva digitalisera böcker som man gör idag. I och med detta planeras att minska pliktkedjan så att de fyra pliktexemplarmottagande universitetsbiblioteken endast får digital tillgång till materialet och fysiska exemplar enbart sparas i säkerhetsmagasinet samt för fjärrlån via Mo i Rana och läsesalslån i Oslo. Målet är fyra fysiska pliktexemplar och ökad digital tillgång, byggt på en överenskommelse där varje digital version av en bok ska kunna läsas av totalt tre användare samtidigt, varav en på folkbibliotek. Digital tillgång via tryckfilerna kommer endast att vara möjlig på plats på biblioteken. I och med detta planeras att minska antalet fysiska pliktexemplar så att de fyra universitetsbiblioteken i första hand får digital tillgång till materialet och mer selektivt tillgång till fysiska exemplar, medan tre fysiska exemplar levereras till Mo i Rana: ett i säkerhetsmagasinet, ett används som fjärrlånsexemplar och ett som läsesalslån i Mo i Rana. Målet är tre säkra fysiska pliktexemplar och ökad digital tillgång, byggd på en överenskommelse där varje digital version av en bok ska kunna läsas av totalt fem användare samtidigt, varav en till två på folkbibliotek. Digital tillgång via fjärraccess kommer endast att vara möjlig på plats på biblioteken.

Den nya lagstiftningen gäller även film som visas på biograf, radio och tv-program samt så kallat kringmaterial som reklammaterial, trailers, elektroniskt pressmaterial, affischer och broschyrer.

Det finns olika pliktexemplarstatus beroende på materialtyp. Det vanligaste handlar om totalt sju exemplar, där två ex skickas från tryckeriet och fem från utgivaren, allt enligt en fastlagd prioriteringsordning via nationalbiblioteket i Mo i Rana:

- Ett säkerhetsexemplar till Fjälldepån i Mo i Rana
- Ett läsesalsexemplar i Mo i Rana
- Ett fjärrlåneexemplar till Avdelningen Depåbiblioteket i Mo i Rana
- Ett exemplar var till universitetsbiblioteket i Tromsø, Bergen, Oslo och Trondheim

Exempel på variationer är att universitetsbiblioteken till exempel inte tar emot alla materialtyper som vardagstryck och kiosklitteratur som endast finns i två exemplar i säkerhetsmagasinet och till Oslo. Depåbiblioteket tar inte emot vardagstryck, eftersom detta inte fjärrlånas. Allt material i depån betraktas som fjärrlåneexemplar.

Dagstidningar skickas i två exemplar - ett säkerhetsexemplar till Fjälldepån och ett för digitalisering i Mo i Rana.

Allt pliktmaterial levereras som sagt först till Mo i Rana, som därefter distribuerar materialet vidare. Pliktbiblioteken har ett gemensamt söksystem, vilket innebär att man har en applikation för pliktmottagning som innebär att när Mo i Rana registrerar in ett ex som ska vidare så genereras automatiskt ett exemplar i den gemensamma katalogen hos de bibliotek som är mottagare.

Tillgången till webbinsamlat norskt pliktmaterial är utformat enligt följande:

- Tillgången till myndigheters e-publikationer är fri
- E-publikationer med ansvarig utgivare är tillgängliga vid högskole- och forskningsbibliotek
- Övriga e-publikationer tillhandahålls endast vid nationalbiblioteket
- Publikationer med känsliga personuppgifter kan efter särskild begäran helt undantas access

Där avtal löst en bred tillgång

För att kunna tillgängliggöra norsk litteratur och dagspress brett till hela landets medborgare har Nationalbiblioteket tecknat avtal med norska förlag och publicister:

Bokhylla-avtalet ger digital tillgång till all norsk litteratur

Norges medborgare har idag digital tillgång till all norsk litteratur via Nationalbiblioteket och Bokhylla.no. Det rör sig om runt 250 000 verk från 1600-talet fram till och med år 2000. Man kan inte ladda ner böckerna, men streama och göra sökningar i den stora textmängden. Norsk ip-adress styr tillgänglighet. Projektet har pågått i åtta år och är just avslutat av digitaliseringsavdelningen i Mo i Rana. För den digitala tillgängligheten betalar Nationalbiblioteket en licens per år per antal sidor, oavsett antal lån: 0.33 nkr/sida, totalt ca 18 milj.nkr/år. Summan ryms i Nationalbibliotekets budget. De kollektiva licensavtalen tecknas via Kopinor som sköter alla rättigheter mot upphovsrättsinnehavare och förläggare - ett avtal för varje förlag. Litteraturen är tillgänglig via <https://www.nb.no/search> som driftas av Nationalbiblioteket. Som upphovsrättsägare till ett verk har man opt out att ta bort sin produkt från kopiering, men få har valt att göra det. Tjänsten har gett bra genomslag. Till att börja med fanns läsekretsen främst vid landets universitet men är idag mer lik den vanliga norrmannen. Enligt en läsarundersökning är det nästan en fjärdedel av den digitala boktjänstens användare som inte bara använder tjänsten för att leta reda på fakta utan också verkligen läser hela

böcker. Antalet besökare på nb.no var 2013 2,7 milj. År 2015 hade siffran stigit till 4,9 milj användare.

Digitalisering av dagstidningar

Idag finns ett 20-tal dagstidningar (1 636 487 exemplar) digitaliserade och publicerade via norska Nationalbibliotekets webb <https://www.nb.no/search?mediatype=avisar>. Avtalen för de digitaliserade dagstidningarna är tecknade mellan varje enskild publicist och Nationalbiblioteket och innebär ett strategiskt partnerskap om 50/50-vinst för båda parterna. Nationalbiblioteket har det nationella ansvaret som kommer 370 bibliotek till del. De digitaliserade dagstidningarna är tillgängliga i fulltext via landets samtliga bibliotek, en vecka efter publiceringen för att inte störa marknaden. Publicister, prenumeranterna och journalisterna får tillgång till sökbara arkiv i hög kvalitet med metadata. Retrodigitalisering pågår och görs i den takt som det finns medel inom budget för Mo i Ranas verksamhet.

Pliktbiblioteken och den svenska modellen

Enligt den svenska pliktlagen levererar tryckerierna, eller i vissa fall utgivaren, idag pliktexemplar till vardera sju pliktbibliotek: Kungliga biblioteket, Lund, Stockholm, Uppsala, Linköping, Göteborg och Umeå universitetsbibliotek. De två förstnämnda är skyldiga att för all framtid spara samtliga pliktexemplar medan de övriga själva får göra ett urval. Kungliga biblioteket har nationalexemplaret och Lund det nationella reservexemplaret.

Från alla håll uppmärksammas att den svenska pliktlagen inte är tidsenlig. KB-rapporten *Plikten under lupp*, som kom hösten 2017, pekar på att den svenska pliktlagen innehåller stora brister och är mycket otidsenlig. Detta grundar sig framför allt på teknikutvecklingen, vilket i sin tur banat väg för en explosionsartad utgivning. Det är dessutom principiella skillnader mellan lag 1993:1392 för tryckta dokument och lag 2012:492 för e-plikten, där lagstiftningen i sin helhet ligger i otakt med samhällets medieutveckling, vilket resulterat i ologiska och haltande samlingsuppbyggnader, där olika publikationstyper inte kan samlas in och elektroniskt material är inlåsta på olika sätt. Ett av de sju pliktbiblioteken, utan skyldighet att spara allt, lämnade under hösten 2017 in en hemställan till Utbildningsdepartementet om att få slippa pliktleveransen, med motiveringen att lagstiftningen är otidsenligt, kostnadsineffektiv och inte matchar dagens samlingsuppbyggnad och användarnas behov.

Åtgärdsförslag - strategin

Vi har idag en föråldrad lagstiftning som inte stämmer med medielandskapets förutsättningar, vilket ger negativa konsekvenser för tillgänglighet och forskning. *Plikten under lupp!* pekat tydligt ut ett antal problemområden och möjliga åtgärder.

Det är hög tid att agera!

Få till stånd en extern utredning om revidering av pliktlagstiftningen. Aktualisera och sammanför dagens två pliktlagstiftningar så de matchar verkligheten och därmed uppfyller medborgarnas rätt till information samt ett korrekt forskningsunderlag utifrån samhällets långsiktiga behov. Utgångspunkt för en revidering måste vara att principerna för vad som ska samlas in är format- och medieberoende samt att tillgängligheten till materialet förbättras.

Pliktlagen behöver stämma överens med den överordnande upphovsrättslagen och lösa de upphovsrättsliga frågorna som hindrar tillgängligheten samtidigt som den inte stör marknaden och ger upphovsägaren rätt kompensation.

Digitalisera/tillgängliggör mera och samla in på ett enligt lag korrekt, professionellt och strukturerat sätt.

Nya avgränsningar och metoder för insamling av e-material behöver formuleras. Nuvarande robotinsamling behöver lagstöd och räknas som ett komplement till nuvarande e-plikttagstiftning. Förordningen om tillgängliggörande av det robotinsamlade materialet är också i behov av en översyn.

Avtal vs lagstiftning: Avtalsbaserad insamling är inte en väg Sverige bör välja men ett komplement till plikttagen liksom den norska modellen.

Vidare behöver dagens pliktbiotekssystem ses över. Hanteringen är kostsam och föråldrad både för pliktleverantörerna och deras kunder. Hur bygger pliktbioteken sina samlingar idag? Ett av pliktbioteken uppger idag att de gör sig av med över 90 % av det pliktlevererade materialet, vilket är ett enormt resursslöseri.

Bygg och samverka kring ett gemensamt nationellt depåbibliotek

Vilken form av nationellt depåbibliotek behöver Sverige? Ansvarsfördelning och kostnader behöver genomlysas. En väg att gå är att stärka depåbiblioteket i Umeå enligt den norska modellen för tryckt material, digitalisering, hantering av fjärrlån och pliktexemplarsdistribution. I Norge är depåbiblioteket en avdelning inom Nationalbiblioteket i Mo i Rana. Fördelningen mellan olika huvudmännen i Sverige behöver utredas, men ska inte vara något hinder.

Skapa ett nationellt depåbibliotek för pliktmaterial, med Nationalbiblioteket som huvudman. Unikt material som exempelvis specialbibliotek idag gör sig av med, utöver bibliotekens gallrade material, kan samlas här. Utred hur redan insamlat pliktmaterial tas om hand - kan till exempel Lunds samlingar frysas alternativt lämna över delar av sitt material till ett nationellt depåbibliotek med ett betydligt större uppdrag än idag. Begreppet nationalexemplar och nationellt reservexemplar behöver fastställas. Övriga pliktbiotek kan ges digital tillgång genom fjärr-access via Nationalbiblioteket/depå. Kan Nationalbiblioteket samt Lunds universitetsbibliotek tillhandahålla varsitt nationalexemplar med läsesalsstatus. Umeå depåbibliotek, men ny huvudman, tillhandahåller ett fjärrlåneexemplar. En gemensam distributör av fjärrlån upphandlas nationellt. Övriga pliktbiotek tillhandahåller plikt enligt digital tillgång samt med ett kraftigt begränsat medieurval, alternativt bör inte ta mot något tryckt pliktmaterial alls.

Plikten och insamlandet av film, dataspel och sociala medier

Det som produceras på sociala medier är globalt. E-plikten brottats med att tolka lagen kring frågor om och hur samhällsintressanta kanaler ska samlas in då upphovsmannen många gånger är svår att belägga.

Filleverans är idag det sätt som styr hur produktionsprogrambolag levererar pliktexemplar, vilket gör det problematiskt då fysiska band inte längre används. Interaktiva medier omfattas

endast av pliktlagen om de ges ut som fysiska objekt, vilket innebär att till exempel dataspel och e-utbildningar inte omfattas av e-plikten.

Undertexter till TV-program, som lagstiftningen idag låser in, skulle genom sin metadata höja sökbarheten av TV-program markant. TV och radiobolag har inte rätt att leverera tablåinformation på grund av upphovsrättslagstiftningen. Tillgång till automatiserad metadata skulle, liksom filmernas undertexter, öka tillgängligheten.

Ingen myndighet samlar idag in hela utbudet av biografvisad, högupplöst digital film då den inte omfattas av pliktlagen, som endast gäller fysiska filmrullar. Nationalbiblioteket och Svenska filminstitutet, SFI, bör vidare ha ett samverkande uppdrag kring bevarande frågor och tillgängliggöra material för varandra utifrån respektive myndighetsuppdrag.

Källor:

Nasjonal bibliotekstrategi <https://bibliotekutvikling.no/sekretariat-forbibliotekutvikling/nasjonal-bibliotekstrategi/>

Norska avtal mellan Nationalbiblioteket i Norge och tidningsutgivare.

Plikten under lupp! Göran Konstenius, 2017

Nationell biblioteksdepå i Norge. Peter Brännström

Nationellt depåbibliotek – en förstudie. Peter Brännström

Stockholms universitets hemställan om plikten till Utbildningsdepartementet dec 2017.

Samtal med Vigdis Skarstein Moe, tidigare chef för Nationalbiblioteket i Norge

Samtal och anteckningar från Cecilia Ericson, KB

Samtal med Boel Larsson och Göran Konstenius, KB

Upphovsrätten och de vetenskapliga bibliotekens utmaningar. Jonas Holm, 2017.

Norska nationalbibliotekets webb <https://www.nb.no/search> och

<https://www.nb.no/search?mediatype=aviser>

Norge digitaliserar historisk bokutgivning, Sveriges radio/Kulturnytt

<http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=478&artikel=6757066>

Nationell biblioteksstrategi, januari 2018